

УДК 82.091:821.161.2+821.133.1

Ольга Рушак (Івано-Франківськ)

ХУДОЖНІЙ ЧАС У СИСТЕМІ ЗАСОБІВ МОДЕЛЮВАННЯ ДІЙНОСТІ ІСТОРИЧНОГО РОМАНУ-ПРОЕКЦІЇ

(на основі творів Н. Королевої «1313»
та М. Юрсенар «Філософський камінь»)

Історичний роман залишається одним із провідних літературних жанрів, що дають змогу проаналізувати минулі події з точки зору теперішнього та у перспективі майбутнього. Художній твір історичної тематики завжди ґрунтується на екстраполяції минулого на сьогоднішній та майбутній час. Серед різноманіття історичних романів ми можемо виділити романи-проекції, які характеризуються високими проєктивними потенціями, тобто акцентують на фактах історії, що не втратили актуальності на даний час і можуть вплинути на подальший духовний розвиток суспільства.

Історичний роман-проекція опирається на засоби художнього відображення, що здатні встановити взаємозв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім. У скарбниці методів на одному рівні із простором, інтертекстуальними повідомленнями та сновидіннями знаходиться час.

У сучасному літературознавстві поняття часу перебуває у тісному зв'язку із поняттям простору. Цей взаємозв'язок, іменований Михайлом Бахтінім хронотопом, розкриває природу просторових та часових характеристик художнього твору. Хоч час і простір — нероздільні компоненти хронотопу, все ж таки вони різняться за своїми властивостями. Борис Успенський наголошує на суттєвій відмінності цих двох складових хронотопу, стверджуючи, що «основна відмінність між простором і часом проявляється у їх відношенні до людини, як суб'єкта сприйняття» [9, с. 41]. На його думку, «простір пасивний по відношенню до людини, тоді як людина активна відносно простору, і навпаки, час активний по відношенню до людини, тоді як людина пасивна у відношенні до часу» [9, с. 41]. Із цього уточнення випливає, що простір і час взаємодоповнюють один одного, даючи можливість людині бути водночас і активною, і пасивною стосовно хронотопу.

Наукових розвідок щодо часу у літературознавстві багато, серед українських та зарубіжних дослідників великий внесок зробили Августин Аврелій, М. Д. Ахундов, О. М. Зарицький, Р. А. Карабанов, Б. А. Успенський, Н. Х. Копистянська, П. Рікер та інші. Зацікавлення художнім часом пояснюється його потенціалом, тому, як стверджує Оксана Поліщук, «постановка питання про художній час (і ширше — художній час і простір) дає можливість глибше вивчити своєрідність кожного виду мистецтва, основні аспекти його зв'язків із дійсністю, виявити нові ракурси аналізу літературних епох, творчості окремих художників, жанрів, творів» [7, с. 192].

Дослідження художнього часу в історичному романі-проекції відкриває ширший кругозір для інтерпретації проєктивних рис цього літературного різновиду. Найяскравішими зразками історичного роману-проекції в українській та французькій літературах можна вважати твори Наталени Королевої «1313» та Маргеріт Юрсенар «Філософський камінь», саме тому вони вибрані предметом дослідження. Новизна наукової розвідки полягає у компаративному дослідженні особливостей художнього часу вищезгаданих історичних романів-проекцій. Актуальність зумовлена необхідністю порівняльного вивчення особливостей української та французької історичної романної прози, що використовує час як засіб екстраполяції минулого на теперішнє та майбутнє.

Художній час досліджуваних романів-проекцій — неоднорідний та розгалужений, він включає об'єктивний, реальний час, тобто певний історичний період, зображений у романах, та суб'єктивний, тобто той, що існує у свідомості героїв.

Об'єктивний час у романі Н. Королевої — період Середньовіччя, а у романі М. Юрсенар — епоха Відродження. Спільні елементи цієї форми часу обох творів представлені порами року та зміною дня і ночі. При зображенні зміни подій протягом порівняно невеликого часового

відрізку, письменниці вдаються до прив'язування дій до періодів доби (день, ніч, ранок, світанок, вечір) та годин, що уповільнює розвиток сюжету твору та акцентує увагу на внутрішньому світі та переживаннях героїв, тоді як більш тривалі події вимірюються порами року і характеризуються меншою психологічною напругою.

Суб'єктивний час, що дає широкі можливості для інтерпретації, відіграє значну роль у художній системі твору. Об'єктивний час, що характеризується універсальністю, одновимірністю та лінійною впорядкованістю, через авторське сприйняття трансформується у художній час. Неправильним було б ототожнювати образ часу із реальним часом, бо певну історичну епоху ми сприймаємо через призму уявлень автора та власного розуміння фактів історії. Саме поняття реального часу без його інтерпретації у контексті художнього твору втрачає свою зображальну функцію. Образ часу, на думку Нонни Копистянської, — «це час художньо осмислений, який пройшов через свідомість і уяву творця і «створений наново»» [3, с. 12].

Реальний час служить тлом для формування художнього часу, який у свою чергу є підвалиною художнього світу твору. Світ твору, за характеристикою Людмили Чернец, — «система, що так чи інакше співвідноситься із реальним світом: до нього входять люди, з їх зовнішніми і внутрішніми (психологічними) особливостями, події, природа (жива і нежива), речі, створені людиною, і в ньому є час і простір» [1, с. 172].

Час у романах М. Юрсенар та Н. Королевої не можна назвати односпрямованим, його напрямок та динаміка змінюються відповідно до тої атмосфери, що передається у творах. Розповідь часто уповільнюється за допомогою ретардацій, переплетень часових періодів та внутрішніх монологів.

«Роки подорожей», перший розділ «Філософського каменя», має складну побудову бо його фабульний час не співпадає із сюжетним, події життя героїв викладаються не у хронологічній послідовності, а у залежності від їх важливості та взаємозв'язку із суспільними змінами. Розповідь починається із зустрічі двох кузенів Зенона та Анрі-Максиміліана на етапі їхнього життя, коли обидва визначилися із планами на майбутнє. Якщо перший має на меті зайнятися наукою і вийти за межі людських досягнень, то другий вирішив зробити кар'єру військового. Анрі-Максиміліан, який час вважає критерієм оцінки життєвих досягнень, каже: «Мені вже шістнадцять, через п'ятнадцять років буде відомо чи зможу я позмагатися з Олександром Македонським, через тридцять років буде ясно чи перевершив я чи ні покійника Цезаря» [10, с. 17].

Згодом письменниця повертається на двадцять років назад до періоду, що передував зачаттю Зенона. Поступово, зображуючи дитинство головного героя, М. Юрсенар детально описує всі процеси в суспільстві, світогляд тогочасних людей та готує підґрунтя для розкриття духовного клімату та настроїв, що послужили появі геніїв епохи Відродження.

Роман «1313» також починається із доленосної події для головного персонажа Константина. Молодий вельможа наважується на бунт проти батькового свавілля та легковажного способу життя. Коли він покинув отчий дім і блукав лісом, то тоді із спогадів та роздумів дізнаємося про його минуле. Час уповільнюється через розповіді подорожних про дивний випадок із сарною, що говорила людською мовою, пояснення Лекерле походження свого імені, а також історії про відьом.

Наталена Королева, для якої характерне містичне сприйняття дійсності, шукає слідів минулого у природі. Очима її героя Константина ми можемо споглядати краєвиди, що наводять на думки про давні часи. Молодий вельможа виїжджаючи з лісу, побачив порослі мохом скелі. «Велетенські, немов закам'янілі кораблі, вони то стояли нарізно, то збігалися в цілі флотилії. В мертві закам'янілі флотилії. На боках тих скель-кораблів рівними рядками вирізувались дивовижні знаки, ніби нечітке письмо давно вимерлих велетнів, що записали на цих каменях свою химерну історію. Може, це була історія того, як висихало це море? Чи оповідання про те, як потоплені кораблі перетворились у скелі?» [4, с. 158]. Герой у думках прагне повернутися до початків оточуючого світу і пояснити невідоме.

Про давнину задумується і Зенон, спостерігаючи за природою. «Сидячи на пагорбі і дивлячись на простягнену до сірого неба рівнину, де-не-де помережену довгими горбами, він думав про минулі часи, коли море зайняло великі простори, де тепер росла пшениця; відступивши, воно залишило сліди та обриси хвиль. Все змінюється: форми світу і творіння природи, що рухається, кожен момент, якої вимірюється століттями» [10, с. 48] (тут і далі

переклад мій — О. Р.). В описі відчутна думка про відносність міри часу, яка співзвучна із християнською інтерпретацією часу, де «ті ж самі відрізки, які використовувалися для вимірювання земного швидкоплинного часу (наприклад, «день», «рік», «покоління»), дістають зовсім іншу тривалість й наповнення, коли застосовуються до біблійних подій» [2, с. 53]. Зенон сакралізує еволюцію природи через містично-загадковий підхід до трактування її довготривалих явищ.

У вище цитованих прикладах із романів простежується нерозривна спадковість часових епох та єдність людини зі світом. Хоч письменниці зображують різні культурно-історичні епохи, проте в їхніх системах цінностей наявні ті самі ідеали.

Час набуває статичних рис при поверненні Зенона до рідного міста, проте така характеристика — глибоко суб'єктивна і разом з тим парадоксальна. Головний герой опинився перед важливим вибором через переслідування. Він мусив вирішити чи подорожувати далі чи зостатися на деякий час в місті Брюг від вигаданим іменем. Для нього нестерпним було життя перед руху. Філософ розчарувався у виборі, бо «нерухоме існування продовжувало клекотіти на місці, відчуття майже фатальної діяльності гуркотіло як підземна ріка. Та тривога, що охоплювала його тоді, відрізнялася від переживань філософа, переслідуваного через свої твори. Час, який, за його уявленнями, мав бути тягарем у руках, таким як зливоч свинцю, втікав, дроблячись, наче краплини ртуті. Години, дні і місяці перестали відповідати цифрам на годиннику і навіть руху зірок. Інколи йому здавалося, що він все своє життя провів у місті Брюг, а інколи, що повернувся тільки вчора. Простір також рухався, відстані зникали як і дні» [10, с. 211]. Раніше у свідомості Зенона час та переміщення в просторі були нероздільно пов'язані, і коли він перестав подорожувати його індивідуальне сприйняття часу змінилося.

Такий феномен можна пояснити, звертаючись до розуміння часу Августином Аврелієм. Він має на увазі не власне рух у просторі як міру часу, а еволюцію людської особистості, бо «час існує тільки у людській душі» [6, с. 12]. Августин дає пояснення індивідуальному сприйняттю часових періодів, роздумуючи: «Яким чином зменшується чи зникає майбутнє, якого немає? Яким чином збільшується минуле, якого вже нема. Тільки тому, що це відбувається в душі, і тільки у ній існують три часи. Вона чекає, споглядає і пам'ятає: те, чого вона чекає, проходить через те, що вона споглядає, і йде туди, про що згадує» [6, с. 12]. Зенон надавав важливості не самим подорожам, а досвіду та знанням, які він здобував підчас них, а тому його душа прагнула до інтелектуального збагачення та саморозвитку.

Для Константина час також втрачає свої чіткі обриси, коли він згадує про своє мирське минуле. Зенон почувається ув'язненим, втративши можливість подорожувати, а головний герой роману «1313», ставши братом Бертольдом, опиняється в оковах монастиря. Хоч і минуло небагато часу від посвячення у монахи, проте у свідомості юнака він здається набагато довшим. Особливим жалем сповнюється Константин за можливістю мчати верхи, про що говориться: «Як давно вже не сідав він на коня. Як давно вже не летів напереді з вітром за звіром на ловах! Та й ніколи не відчує він радощів дикої гонитви, коли кінь і їздець, як легендарний кентавр, зливаються в одну істоту, що прагне одного дігнати» [4, с. 198]. І Зенон, і Константин — вони добре розуміють, що неможливо щось змінити, що час не повернеш назад. Алхімік із «Філософського каменя» має дещо інший тип мислення, бо він живе у наступній епісі порівняно із головним героєм із роману «1313». Але їх обох об'єднують спільні почуття, переживання та думки, що впливають і на сприйняття часу, проте Зенону властиве повніше розуміння хронотопічних особливостей фактів та явищ дійсності. Вченому відомо про такі характеристики часу, що моделюються людським сприйняттям, як прискорення, уповільнення, забування та згадування. «Філософ, що раніше присвятив невеликий трактат субстанції та властивостям часу, міг переконатися, що пісок часу засипає людську пам'ять» [10, с. 197]. Зенон на власному досвіді та із лікарської практики здобув знання про особливості сприйняття часу.

Людина не може бути активною у відношенні до об'єктивного часу, проте вона може визначати плин суб'єктивного через спогади та передбачення. Зенон «спочатку розраховував залишитися у Яна Мейерса недовго, поки не вщухне буря, спричинена заборонаю і спаленням його книги. Але деколи йому почало здаватися, що він залишиться у Брюзі до кінця своїх днів, чи то це місто стало для нього пасткою, підготовленою в кінці подорожей, чи то якась лінь заважала йому поїхати» [10, с. 197]. У алхіміка добре розвинена інтуїція, а тому він

здогадується про майбутнє задалегідь. Ця здатність до проникнення всередину об'єктів пізнання й адекватного осягнення життя у всіх його проявах допомагає йому у наукових дослідках.

Хоч Зенон і володів великими знаннями, та все ж був людиною, яка залежить від обставин. Зі сторінок роману дізнаємося, що «його доля склалася не зовсім так, як він бажав чи уявляв собі раніше. Помилки інколи ставалися під дією якогось елементу, про присутність якого він і не підозрював, а деколи через похибки у вимірюванні часу, який мав здатність скорочуватися чи розтягуватися в порівнянні з часом на стрілках годинника» [10, с. 223]. Алхімік помічає про свою неспроможність об'єктивно сприймати плин часу та уникнути його викривлення через індивідуальні властивості психіки.

Втрачає відчуття об'єктивності і пустельник із роману Н. Королевої, розповідаючи про давні часи. Він так захопився викладом деталей події, яка сталася більше сотні років раніше, що «минуле, як вода над головою нурця, замкнулось над ним і вирвало його з сучасності» [4, с. 264]. Оповідач у прагненні найповніше донести не тільки факти історії, а й їх значення та інтерпретацію сучасниками, немовби розчинився у викладі історії.

В романах «1313» та «Філософський камінь» порушується питання вічності, що пов'язане із поняттям безсмертя. Розуміння цієї проблеми середньовічною людиною розкривається у дискусії двох монахів. Якщо Бертольд сумнівається у вічному житті і каже: «часами здається мені, що його взагалі нема» [4, с. 248], то брат Бертрам впевнений в його існуванні, і тому протестує: «Безсмертя не може не бути! Подумай логічно: коли є смерть, то мусить бути й безсмертя... безсмертя в істоті своїй нічим не гірше за життя, а іноді може переходити аж у вічність» [4, с. 248].

Зенон попри свій широкий науковий кругозір бачить вічність не лише у вічному рухові атомів, а також і в людині. Герой, згадуючи всіх тих, кого знав у минулому, уявляв їх статуями. Цих людей уже не було в живих, але залишилися вони у пам'яті тих, хто був з ними знайомий. «Ніщо не могло порушити ці застигли на місцях статуї, назавжди прикріплені до нерухомого простору, який можливо і був вічністю. Час — це стежка, що їх з'єднувала між собою» [10, с. 234]. В цих словах із роману «Філософський камінь» чітко проголошена ідея про взаємозв'язок часу і простору із людиною. Доріжка часу встановлює наступність та єдність між поколіннями. Олена Красненко стверджує, що «зв'язок з вічністю пролягає через людську історію, через осмислення і переживання духовних пошуків, моральних злетів і падінь, якими так багате минуле. Усвідомлення себе через історію, в русі людського духу — необхідна передумова гуманістичних орієнтацій в сучасному і майбутньому» [5, с. 77].

Образи Зенона та Константина — вічні, бо один увіковічнися як прототип надлюдини часів Відродження, збірного образу вченого-алхіміка, а другий — приклад науковця, що через гордощі забув про відповідальність за наслідки своїх дослідів.

Проблеми, до яких апелюють герої романів Н. Королевої та М. Юрсенар, актуальні на всіх етапах розвитку суспільства та науково-технічного прогресу. Людина, що має здатність модифікувати у своєму сприйнятті об'єктивні характеристики реальності, такі як час та простір, повинна пам'ятати про етичну сторону свого життя. Художня інтерпретація важливих історичних подій, що носять універсальний, загальнолюдський характер, базується на часовому моделюванні. Час — не лише метод проектування минулого на теперішнє та майбутнє, а складний багатозначний компонент художнього твору, що дає змогу по-новому глянути на культурні та історичні епохи, глибше проникнути в зміст та смисл історичного роману-проекції.

Література:

1. Введение в литературоведение : Учебное пособие. — 2-е изд., перераб. и доп. / [под. ред. Л. В. Чернец]. — М. : Высшая школа, 2004. — 680 с.
2. Козлик І. В. Категорії «простір» і «час» у середньовічній «картині світу» // Козлик І. В. Світова література доби Середньовіччя та епохи Відродження («Картина світу». Естетика. Поетика) : навчальний посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Ігор Володимирович Козлик. — Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2011. — С. 48–56.
3. Копистянська Н. Х. Аспекти вивчення художнього часу в літературознавстві / Н. Х. Копистянська // Радянське літературознавство. — 1988. — № 6. — С. 11–19.

4. Королева Н. 1313. Повість із Середньовіччя // Королева Н. Предок : Історичні повісті ; Легенди старокиївські / Наталена Королева ; [упоряд., авт. післямови та приміт. О. В. Мишанич]. — К. : Дніпро, 1991. — 670 с.
5. Красненко О. В. Своєрідність зображення історичного міста в романі П. Загребельного «Диво» // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. — № 5 (192), 2010. — С. 77–83.
6. Лабиринты души / Августин Аврелий. Исповедь; Блез Паскаль. Письма к провинциалу. — Симферополь : «Реноме», 1998. — 416 с.
7. Полищук О. В. Жанрообразующие функции художественного времени и художественного пространства в произведениях У. Фолкнера (на примере трилогии «Деревушка», «Город», «Особняк») // Мова і культура [Текст] : науковий щорічний журнал. — К., 2001. — Т. IV, Вип. 3. — С. 192–198.
8. Рикер П. Время и рассказ. — Т. 1 — Интрига и исторический рассказ. — М., СПб. : Университетская книга, 1998. — 313 с.
9. Успенский Б. А. История и семиотика / Успенский Б. А. // Успенский Б. А. Избранные труды : в 3 т. — М. : Языки русской культуры, 1996 — Т. 1 : Семиотика истории. Семиотика культуры. — 1996. — С. 9–70.
10. Yourcenar M. L'Œuvre au Noir / Marguerite Yourcenar. — Paris : Éditions Gallimard, 1968. — 472 p.

**Artistic Time in the System of the Means
of Reality Modeling in the Historical Novel-projection
(on the Base of Works by N. Koroleva «1313»
and M. Yourcenar «Philosopher's Stone»)**

The article explores the artistic time as a means of the projection of the past events on the present and the future in the historical novel. Different types of time illustrate a complete artistic system and show the large potentials of the modeling of the reality. A comparative analysis of the novels of N. Koroleva 1313 and M. Yourcenar «Philosopher's Stone» gives one a possibility to see the individual writers' interpretation of cultural and historical epochs.

УДК 821.161.2(1-871:821.111).09

Дмитро Дроздовський (Київ)

**РЕЦЕПЦІЯ ВІЛЬЯМА ШЕКСПІРА
В УКРАЇНСЬКІЙ ЕМІГРАЦІЙНІЙ ЛІТЕРАТУРІ:
СТРАТЕГІЯ МУРУ**

Виступаючи на II Міжнародній науковій конференції «Срібний вік: діалог культур» (2006), літературознавець Марк Соколянський у доповіді «Шекспірівські мотиви в поезії Срібного віку» зазначив, що в тогочасній літературі шекспірівські мотиви виконували чотири функції: «декоративну, художньої паралелі, автобіографічну й усвідомлену», вказавши також на необхідність у сучасному літературознавстві «розглянути шекспірівські мотиви в контексті культури ХХ століття» [2, с. 93]. Подібна теза може бути актуальною і в українській літературі першої половини ХХ ст., бо в цей час маємо різноманітні стратегії функціонування і принципи трансформації шекспірівського дискурсу (представленого через «шекспірівські» теми, мотиви, ситуації тощо) в українській еміграційній літературі 1940–1960-х рр. (Юрій Клен, Ігор Костецький, Теодосій (Тодось) Осьмачка, Василь Барка, Остап Тарнавський тощо).

У цій статті ми лише спробуємо окреслити деякі причини, які спонукали представників української еміграційної літератури п. п. ХХ століття звертатися до шекспірівського дискурсу як своєрідного метатексту для формування українського художнього простору. Костецький і Осьмачка визначили вектори нової рецепції Вільяма Шекспіра в українській літературі, спричинившись до переінакшення шекспірівського домодерного канону. Дмитро Наливайко зауважує, що для «кожного народу становить неабиякий інтерес, як його життя й історія